

"Réges-rég nem azért idéztük, ha idéztük, hogy nevéssünk,
hanem az ellenálló, titkos tartalma miatt"

/Bevezetés Esterházy Péter idézeteiba/

"»Csak nem fogom parányi percek-
re bízni magam és népem« idéz-
te maga sem tudja honnét..."

/Esterházy Péter: Ágnes/

Esterházy Péter újabb művei nem csupán a tüprengés le-
hetőségével ajándékozzák meg olvasójukat, hanem minden egyes
alkalommal újra végiggondoltatják vele az irodalomról alko-
tott véleményét. Az író tudása kelti életre az olvasóét: min-
demellett az Esterházy-írás nehéz olvasmány: némelyik látszó-
lag szórakoztató, valójában időt és energiát igényel, több-
szöri újraolvasást, tördődést. Az eredmény nem ritkán mindöss-
ze az a felismerés, hogy bár sok bennük a közös vonás, még-
is, lényegében egyik Esterházy-mű sem hasonlít a másikra.
Közismert a Termelési-regénynek az a kitétele, mely szerint
a mester - csakúgy, mint Joyce - 300 évnyi munkát ad a kri-
tikusoknak. "Mert hát az utalások, ollózások, ezek felderíté-
se..." /PR, 167./ A Bevezetés a szépirodalomba című sorozat,
és a hozzá térben és időben egyaránt kapcsolódó kisebb-nagyobb
írások - melyek közül jónéhány előbb vagy utóbb kötetként a
sorozat részévé válik, s így egymáshoz való viszonyuk hasonló
a külvilág és a Termelési-regény viszonyához, ahol szintén
minden "irodalomról lesz" - tehát mind egy-egy tekintélyesebb
részét foglalnak le ebből a megelőlegezett háromszáz évből.
Ha semmi más, ez a törekvés akkor is - legalább a gesztus
szintjén - összekötné az életmű eddigi darabjait.

A szándék korántsem idegen Esterházytól. Szintén közis-
mert és elfogadott az az elsőként és igen alaposan Balassa
Péter által elemzett tény, hogy "a Függő szövegében igen sok
rejtett, nem jelölt idézet, vendégszöveg, idegen, többnyire

jőnevű vagy éppen klasszikus szerzőtől származó betét található." ¹ Az idézetek szerepét egyáltalán nem szabad lebecsülni, ezt legvilágosabban éppen az Esterházy-művek bizonyítják: gyakran jelölve is, azóta nem csupán a Narrőben, de később is fontosak: leginkább ezek az "elemi függések", az idézetek kötik össze legkézzelfoghatóbban az írásokat. Vagyis egyfelől ugyanazt a szerepet töltik be, amit Ottlik Gézánál a rendre visszatérő hősök, színhely- és motívumegyezések, amelyekről Ottlik a következőket mondta: "Egy nagy költő életműve összefüggő egész - önéletrajzi jellegű: végül is azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek." ² Esterházy a különféle idézetekkel sokkal megragadhatóbban, mert szövegszerűen egyrészt ezt az összefüggést igyekszik megteremteni. S mivel egy bizonyos szövegrész idézet-volta feltételezi egy korábbi szöveg létét - enélkül nem lenne idézet -, eszünkbe juthat a Ki szavatol a lady biztonságáért?-nak az a részlete, amikor a férj, Tamás munkájáról esik szó: "...és gyümölcsládába teszi a művet, egy mű, egy gyümölcsláda, és oly ravaszul van egybeapplikálva, hogy ha valaki kinyitná a ládát, megnézendő a szobrot, a szobor darabjaira esnék,..." /KI SZAVATOL, 81./ Az idézetekkel az Esterházy-művek is többszörösen, többféleképpen, de hasonlóan ravaszul vannak "egybeapplikálva".

Ha az idézetekről, idézésformákról esik szó, nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az eddig megszületett Esterházy-szövegek lételméletileg sem állnak távol az idézéstől, vagy annak különböző módosított formáitól. Gondoljunk az Ottlik Gézát hetvenedik születésnapján köszöntő Esterházy-műre, az Iskola a határon teljes, ám az olvasó számára ebben a formában elkülöníthetetlen, olvashatatlan lemásolt szövegére. A szürke betűtömegben csupán a kezdet és a vég /a cím és az utolsó félmondat, a "takarékosan végigszívtuk"/ látható - így az "olvasó" "néző"-vé, a szöveg műtárggyá változott -, de a

mellékelt magyarázat szerint is ez a regény teljes szövege: idézés tehát, szó szerinti lemásolása egy korábbi műnek, de egyúttal új, öntörvényű alkotás is, éppen idézet-létében: mert képes felidézni mindazt, amit az Ottlik-regény jelent.

Gyakoriak az idézések az első kötetekben, az önidézetek pedig bizonyos mértékig formát teremtenek már a Termelési-regényben is. Ha ragaszkodunk az írói utasításhoz, és a könyvet a jelölt helyeken valóban ide-oda lapozgatjuk, a szöveg egyes szegmentumai gyakori önidézeteket fednek fel. Például: "Ennyire ki lennék szolgáltatva a viszonyainknak?" /TR, 137./ és visszalapozva: "Ennyire ki lennék szolgáltatva a viszonyainknak?" /TR, 7./; "Félfenékkel az íróasztalunkon ülünk, melyet csontig lelegeltek a delegációk." /TR, 9./ és előrelapozva: "Lelegeltek mindent. Csak a csont maradt meg az asztalból." /TR, 139./ Vannak példák a szó szerinti önidézésekre is: "Én például akár egy millió arcot láthatok, mégiscsak Helvey Laurát tartom a legszebbnek." /TR, 74./ és: "Én például akár egy millió arcot láthatok, mégiscsak Reén Gittát tartom a legszebbnek." /TR, 303./; vagy: "A mai magyar vezető a jövő magaslatáról nézhet a mába: mindenütt látja az új nagyszerűségét, legyőzhetetlen erejét. Mennyivel szenvedélyesebben kell hát harcba szállnia minden idejétmúlttal ezért a megtervelt jövőért..." /TR, 127./ és: "A mai magyar író a jövő magaslatáról nézhet a mába: mindenütt látja az új nagyszerűségét, legyőzhetetlen erejét. Mennyivel szenvedélyesebben kell hát harcba szállnia minden idejét múlttal ezért a megtervelt jövőért." /TR, 441/, stb.³

Ez a fajta olvasási módszer, amit maga az író javasol, felveti az idézetek egymáshoz való időbeli viszonyának a kérdését. Hiszen A idézet-volta csupán B olvasásakor válik egyértelművé, időben mégis A szövegrész következik korábban: Esterházy nál - emiatt is, de más jelenségek miatt is - az időrendiségnek kisebb szerepe van. Mindez persze csak az önidézetek egy részére jellemző, a külső /vagy klasszikus/ idézetek esetében eleve létezik az átvett, idézett szöveg előidejűsége, sőt, valójában az a hangsúlyozott, hiszen a későbbi mű mindig viszonyul a korábbihoz.

Az Esterházy-életmű eddigi darabjai tehát mind kapcsolódnak valamilyen módon egyrészt az idézés technikájához, másrészt, ennek következményeként, egymáshoz. Az önidézetek sem csupán a Termelési-regényen belül léteznek, akad olyan önidézet, mely a kisregényből egy korábbi saját műre utal vissza: "Tudja barátom, filozófiailag az a helyzet, hogy kilőtték előlünk, kérem, a romantikus magatartás lehetőségeit." /TR, 146. valamint FANCSIKÓ ÉS P., 79-80./; vagy a "Volt egy konyhamester tál..." kezdetű hosszabb szöveg /TR, 279. és korábban: SPIONNOVELLA, 262-263./; a következő mondat: "Sunnyítva kuporgok igazságaim tömbjén." /FANCSIKÓ ÉS P., 92./ nem csupán A szív segédigéiben /14./ bukkan elő, hanem módosított formában ugyan, de benne van a Termelési-regény szövegében is: "Sunnyítva kuporogtam a W.C.-dekli tömbjén." /TR, 352./ Az önidézetek később megszáporodnak, a Bevezetés... sorozatban formateremtővé válnak /mint a Ki szavatul... két ikerregénye közötti önidézetek, vagy az egyetlen művön belül rendre visszatérő önidézetek, A szabadság enyhe mámorában, stb./, de talán a felsorolt példákban is kitűnik, hogy az önidézés eljárásaként már a fehér sorozat előtt is létezett Esterházy Péternél.

Miért ez a nagymértékű és igen látványos vonzódás Esterházy részéről az idézések különböző formáihoz? Többféle magyarázat is lehetséges. Azt hiszem, sem a szerzőtől, sem művéstől egyáltalán nem idegen, ha erre a kérdésre idézetekkel válaszolok. Az egyik Pascaltól való, akit Esterházy rendkívül szívesen idéz /akad olyan műve, amely nagyjából Pascal-idézetekből áll: ilyen az En, a rezignáció rovarja című -giccs-töredék-, vagy a jóval ismertebb, ugyancsak sok Pascal-idézetet felhasználó Fuharosok/: "Ne mondják, hogy nem mondtam semmi újat; új az anyag elrendezése; a labdajátékosok is ugyanazzal a labdával játszanak, csak éppen az egyik jobban helyezi, mint a másik. Akkor inkább mondják rólam azt, hogy a régi szavakkal éltem /.../ A különböző módon elrendezett szavak más-más jelentést vesznek fel, a különböző módon rendezett jelentések pedig különböző módon hatnak."⁴ A másik idézet a püskölila könyvből származik: "Minden okos dolgot kigondoltak

már; csak meg kell kísérelni megint kigondolni azt." /TR, 133-134./ Jóllehet, sem az első, sem a második nem szerepel a sorozat szövegében, bizonyos rokonságot mégis feltételezhetünk az idézetek és a sorozat között: nevezetesen annak a ténynek a kimondását, hogy Esterháznál az idézetek betétek, túl az eredetiség kérdésén. Ezzel az kap hangsúlyt, hogy minden irodalmi alkotás, ha nem is feltétlen szó szerint, de idézet, hiszen minden irodalmi mű - vagy legalábbis a legtöbb - szavakból áll, mégpedig olyan szavakból, amelyek lehetőségként minden más irodalmi műben benne rejlenek. Bárki által megidézhetők tehát. Szinte ugyanezt mondja ki a következő szöveg: "A történet - idézet, egy hosszú belső monológból, amit magunkban folytatunk, élethosszig" ⁵, ez pedig nemcsak a jelen szövegben idézet, hanem Balassa Péter saját önidézete is, hiszen máshol ezt írja: "az elmondandót valaki, egyvalaki mondja el, tehát idéz, egy hosszú monológból, amit ki-ki magában folytat, élethosszig." ⁶ Az Esterházy-írás szó szerinti és majdnem szó szerinti idézeteivel, önidézeteivel együttállást hangsúlyoz. Minden új irodalmi mű csak az előzőek, a korábban kigondolt "okos dolgok" tudásával lehet csak tökéletes. Esterháznál ez a rendszerint kimondatlan, de ettől még létező kapcsolat az idézetek révén kimondottá válik. Thomka Beáta szerint például éppen az együttállás miatt lesz az Esterházy-mű /ő a Függőt érti, de érthetné az azóta megjelent többi írást is/ nyitott művé. ⁷

Mindaz, amit eddig és ezután az idézet szóval jelölök, az utalástól az önidézeten át a klasszikus vagy annak számító szöveg szó szerinti idézéséig elég széles skálán terjed. Közös bennük, hogy funkcióik hasonlóak vagy ugyanazok. Sokféleségük akkor látható, ha retorikai szempontból soroljuk őket kategóriákba. Két fő csoportot különböztethetünk meg: az idézetek egyrészt grammatikai alakzatokként, másrészt logikai alakzatokként fordulnak elő. A könnyebben felismerhető, azonosítható, szó szerinti idézet az első kategóriába, az utalás, az ironikus utalás, a motivikus idézet, a kifordítás, a paródia, az átköltés stb. a másodikba tartozik. Mindkét kategória közös abban, hogy lényege szerint az idézet mindig hozzáadás, adec-tio.

Bármely idézésforma ismétlődés /illetve ismétlés/ tehát, egy korábbi szöveg, vagy szövegrész megismétlődése, és mint ilyen, "a rendszereszerűség első számú alapkövetelménye, /.../ a műalkotások legáltalánosabb törvényszerűségei közé tartozik."⁸ Esterházynál leggyakrabban a tiszta ismétlődés fordul elő. Szegedy-Maszák Mihály erről a formáról Kierkegaard nyomán megállapítja, hogy ez esztétikailag - a gépies ismétlődés miatt - nem ad többletet a műnek, kivéve, ha "a változatlan elem új környezetbe kerül."⁹ Ha ez megtörténik, akkor maga az elem, a szövegrész is átminősül. Esterházy idézetei megfelelnek ennek a követelménynek. Igaz, volt korábban olyan kritikusa is, aki eltanácsolta Esterházyt az idézetek gyakori használatától, "nehogy átvegyék az uralmat a mű fölött."¹⁰ Az idézeteknek ez a fajta elutasítása bizonyára abból az olvasói illúzióból ered, hogy végsősoron mindegyik idézet felismerhető, eredete megfejthető. Éppen e kritika szerzője adja tanúbizonyságát annak, hogy ez korántsincs így, hiszen Esterházy-szövekként idézi a Függő első mondatának egy részletét, ami Esterházy-szöveg is, de ezt megelőzően Musilé volt.¹¹ "Elbeszélek, én, ez az én azonban nem koholt személy, hanem a regényíró, dolgokban jártas, keserű, csalódott ember," /FÜGGŐ, 5./ Érdekes módon később, A fogadás naplójában /17./ még egyszer előfordul ez a szöveg, s. i. lymódon az olvasóra van bízva annak eldöntése, hogy Musil-idézettel, Esterházy-önidézzel, vagy netalán mindkettővel áll-e szemben. Az idézetek tehát nem feltétlenül ismerhetők fel. Inkább csak arról lehet szó, hogy némelyik olvasó számára némelyik idézet jobban, némelyik kevésbé simul bele a szövegbe. "A külső idézés felismerése és értelmezése nagymértékben függ a befogadó tapasztalatától."¹²

Bizonyos, hogy az idézetek nem fognak eluralkodni a szövegen. Mennyiségileg uralhatják ugyan, mint például A szív segédigéi Előszavában: ez a rész kizárólag szó szerinti idézetekből áll össze: Musil, Peter Handke, Rimbaud, stb. fordul itt elő, egy Mallarmé-idézet feltehetőleg Susan Sontag közvetítésével kerül bele a szövegbe. Minőségileg azonban sohasem vesz át az idézetek teljesen az uralmat, mert az idézés mindig

csak egy - a szöveg egész terjedelméhez képest rövid - egységre vonatkozik; felváltja egy másik szövegből származó idézet vagy a szerző saját szavai. Ugyanaz az egység sohasem fordul elő többször, közvetlenül egymás után: nem lesz tehát monoton ünismétléssé. Az eredeti mű is, az új is, az idézet is autonóm marad, még ha mindhárom egymástól függő konstrukciónak válik is. A mű egységét és milyenségét az idéző szabja meg, hiszen nyilván bizonyos szándék szerint, koncepció alapján választ vagy válogat az idézetekből.

Ezen a ponton jutottunk el tulajdonképpen az idézés - most a szót mint írói eljárás, módszer használatom! - értelmezéséhez. Esterházy kritikussai háromféle véleményt alakítottak ki ezzel kapcsolatban. "A vendégszövegek utáni nyomozásba nem szabad túlságosan belebonyolódni. /.../ Egy határon túl, véletlen szerencse vagy beavatottság dolga a vendégszövegek megfajtése, s ha túlságosan mélyen elmerülünk ezeknek az utalásoknak, kiemeléseknek a kibogozásában, akaratlanul is belépünk a titkos beavatottak szektájába, magát a regényt pedig oly színben tüntetjük föl, hogy az csupán a kivételezetteknek szól."¹³ Ezzel éppen ellentétes egy másik vélemény: "De - ezt fontosnak tartom hangsúlyozni - a csak közelítően teljes megértéshez is feltétlenül szükséges az asszociációs viszonyok feltárása. A Függő ugyanis komplex műalkotás. Másodlagos-harmadlagos jelentésének feldolgozása nélkül e komplexitás szenved hiányt, a lényeg sikkad el: az a szellemi energiamozgósítás és feszültség, mely azáltal keletkezik és oltódik ki, hogy az olvasó felismeri, honnan és miért kölcsönzött az író."¹⁴ Hasonló Kulcsár Szabó Ernő nézete is, aki szerint az idézeteket felismerők előtt "természetesen összetettebb interpretációs lehetőség nyílik meg."¹⁵ Ebbe a csoportba tartozik Szegedy-Maszák véleménye is: "Annyi bizonyos, hogy az idézetekből lehet megállapítani, kihez szól a regény, hiszen a más szövegre utalás afféle meg egyezés író s olvasó között. Magyarán: egy szöveg idézet voltát csak az ismerheti föl, aki tud az eredetiről."¹⁶ Legelfogadhatóbbnak a műhöz méltó finomításai miatt egy harmadik vélemény tűnik: "az Esterházy-féle egyéni szóhasználat /mely tehát más szövegek egyéni használatát is jelenti/ valami hasonlót

követel a befogadójától is: például azt, hogy fogadjuk el: minden egyéni olvasásában más és más jelzések, utalások tűnnek elő, mások használtatnak a megértés, az értelmezés folyamatában."¹⁷ Az idézetek szerepének lekicsinylése talán azért sem tűnik járható utnak - még akkor sem, ha természetszerű, hogy nem fedhető fel az összes forrás -, mert így arról a kapcsolatról mondanánk le, amely eleve fennáll két szöveg között. Ráadásul ez a kapcsolat - azzal, hogy az író a korábbi szöveget idézi, tehát újra felhasználja - hangsúlyozottan jelölt lesz, nyilvánvalóan szándékkal történik.

Van még egy szempont, mely fontosnak tetszhet az idézetek szerepének értelmezésénél, s mely nem lehet idegen a Termelési-regény írójától. Az idézetek használata feltételezi, de legalábbis felkínálja azok felismerhetőségét: játékot tehát, amelybe az olvasó önkéntelenül belekerül, mihelyst az első idézetet felismeri. De olyan játékot is, amit simán el lehet veszíteni. Ennek a játéknak része az is, hogy a műről rendszerint idézet révén nyilatkozunk: Esterházy Péter "a felfedezéssel járó szellemi izgalmat fokozva, játszik és játszani is engedi olvasóját"¹⁸ - s ebben az idézetben is egy idézet bújik meg. Játék ez, az olvasóval csakúgy, mint a szöveggel.

A megidézettek köre nagyon széles, ha az egész sorozatot nézzük. Mint írói eljárás, az idézés a világirodalomban egyáltalán nem ritka, de még a jelenkori magyar irodalomban sem az, elég csak Weöres Sándor, Kornis Mihály, Tóth László vagy Zalán Tibor egy vagy több művére gondolni. Esterházy Péter viszont egymaga több szerzőt használ föl, mint kortársai együtt /éppen Weöres Sándort is!/. Hogy kik a megidézettek, arról Esterházy többféleképpen tudósít. Van például egy önálló műve, Bevezetés a kis, szép, magyar irodalomba -önparódia- címmel /mely cím önmaga ironikus utalás, szószerinti önidézetei miatt!/, melynek szövegét mintegy kilencven olyan szerző neve teszi ki, akit egyéb műveiben, legalábbis többnyire, idézni szokott.¹⁹

Másik módszere a néhány írás végéről jól ismert "A fenti szövegben" szó szerint vagy torzított formában többek közt... -formula. A Daiqy-ben olvasható en: "A jobb rímek Kosztolányiéi." A Jankovics-kritika jegyzetei szerint ugyancsak Esterházy adja a szerző és így az olvasó tudára a megidézettek névsorát. /Itt kérdés, hogy éppen ez az autentikus névsor is hiányos, hiszen nem szerepel benne Músil neve./ - Ezek a módszerek mind részei a játéknak. Az írások többségénél azonban nincsen feltüntetve, hogy kik is a kútfők, itt tényleg olvasottság és szerencse véletlen találkozása szükségeltetik ahhoz, hogy az idézetek eredete kiderüljön.

Nem csupán az idézetek sokasága, de részben az idézetek minősége tekintetében is különbözik Esterházy kortársaitól. Az általam felismert idézetek gyakran módosítanak a narráción, átminősítenek bizonyos dolgokat, vagy a mű egy-egy lényeges elemét képezik. Az idézetek bizonyos hányada - általános funkcióján, szerepén túl - konkrét helyzetében sem jelentőség nélküli.

Gyakran a cím is idézet. Szószserinti, mint az "Elenyészőn csakély rosszhiszeműség," vagy A szabadság enyhe mámora /mindkettő Ottliktól, az Iskola 184. ill. 17. oldaláról; az utóbbi aztán önidézet is, hiszen szerepel ezt megelőzően a Pillgőben is/. Részben módosított idézet, mint a közismert Ki szavatol a lady biztonságáért? /eredetileg Ottliktól, a Minden megvan című novellából: "én szavatolok a lady biztonságáért, derék indián," - de lehet szószserinti önidézet is, mert szintén benne van a Pillgő szövegében /78./ - Részben módosított idézet az En, a rezignáció rovarja is /egy Kierkegaard-írás címe: A rezignáció lovagja; a Pillgőben ugyanez szószserinti idézet: "lemaradva és oldalt, ahogy a rezignáció lovagjához illik" - 58./. Anagrammatikus inverzió, vagyis a korábbiakra utal A mámor enyhe szabadsága. A szív segédigéi cím közvetlen elődje talán a Termelési regényben is szereplő mondat: "Segédigével tagadunk." /TR, 15./

Esterházy gyakran használ mottót. A mottó eredetétől fogva idézet, szerepe más szövegek előtt is az, hogy bizonyos össze-

függéseket jelöljön. A Kis Magyar Pornográfia IV. Fejezete, /a lélek mérnöke/ előtt három mottó is áll. Ezek közül a harmadik, az Akutagava Rjunoszuke-idézet eredeti szöveggörnyezetében hangulatilag eltérő minőségű, mint itt, az első két mottó mellett és a szöveg fölött. Nem a mottó minősíti a szöveget, mint ahogy ezt várhatnánk, hanem a szövegösszefüggés változtatja át az eredetit. Az Akutagava-mottónak más szerepe is van: ez vezeti rá a mottó eredete után nyomozó olvasót arra a felismerésre, hogy a fejezet egyes részeinek címei nagyrészt megegyeznek egy Akutagava-írás, az Egy Őrült élete részeinek címeivel. Sőt, akad olyan rész, ami teljes egészében Akutagava-szöveg /A manőken és a Párbeszéd című./ Ennek tudatában egy Esterházy-féle "szövegromlás"-nak utána lehet nézni /mint ahogy más idézetek felismerése más "szövegromlás"-okat fed fel, és ez is lehet olvasati!/.

Kedveli Esterházy az olyan szöveget /töredéket, aforizmát, rövid bekezdést, "anekdot"-ot, prózavers strófáját, szakaszt, stb./ amely önmagában is megálló, egységes egész. Gondolhatunk például Musil- vagy Pascal-idézeteire. A tulajdonágok nélküli ember Hátrahagyott töredékei vagy a Gondolatok prototípusa ezeknek a fajta szövegeknek. Nagyon sok ilyen idézet van A szív serédpéjében: a fekete keretek alsó részén látható, nyomtatott nagybetűs idézetek többsége erre a szövegtípusra vezethető vissza. Musilt azért is érdemes említeni, mert nyomot hagyott Esterházy irodalomelméleti megfontolásain: szószerinti Musil-idézet például a két helyen is olvasható i-rónia-meghatározás /KMP, 40. és DAISY, 21./.

Formát teremthet egyetlen idézet is. "AMIKOR VALAMELY MŰVET ÍRUNK, LEGUTOLJÁRA TUDJUK MEG, MIVEL IS KEZDJÜK: AZ A-TYÁNAK ÉS FIÚNAK-" - ez a Pascal-idézet A szív serédpéj főszövegének valóban utolsó mondata, de az utolsó négy szó valóban a kezdet, mert ezek eredetileg a főszöveg legelső szavai. Vagyis az idézet "szó szerint" úgy formálja át az elbeszélést, ahogy az benne írva van: tényleg visszautal. Ez a fajta idézés kísérhető nyomon a Ki szavától... második fele, az Ágnes és A Mester és Margarita között is ²⁰, azzal a különb-

séggel, hogy a Balczikov-idézetek többnyire nem szó szerintiiek, hanem inkább motivikusak.

Beszélhetünk Esterházy esetében olyan ironikus utalásról is, ahol a szavak ugyan eredeti formájukban bukkannak elő, a kapott szöveg mégsem nevezhető szó szerinti idézetnek: ilyen A KMP-ből: "én sürt kértem, a barátom két korsó szódát /.../ a vastag kiszolgálónő, Margó szenvtelenül bölintott..." /109./ Vagy egy másik hely: "Virginia Woolf kezelné a zuhanyzó csapjait, a gyors csapmozdulat!, hideg, meleg, forró, hullámokban, ..." /KI SZAVATOL, 68./

Szó esett már a Ki szavatol a lady biztonságáért? címről. A szavatol szó szinte minden előfordulása reflektál az Ottlik-idézetre. Az idézet változatos formákban kerül elő: nem változik a Függőben /23./ és A hely, ahol most vagyunk című elbeszélésben /102./ Kérdő formájában nem címként fordul elő először, hanem a Függőben /ezt ld. fentebb./. A Ki szavatol...-ban kétszer szerepel, módosított formában: "semmi nem szavatol a napok biztonságáért" /113./ és "a napokért senki és semmi nem szavatolt" /185./ A KMP-ben ugyancsak módosul az eredeti idézet: "Mi van a lédikkel? Ki szavatolja a biztonságukat?" /167./ A szív segédigéiben /"Ki szavatol a lady biztonságáért?"/ - már csak formailag idézete a korábbi szövegnek, tartalmilag az ironikus utalás szintjén marad. /Hogy a püspöklila könyv nem mentes az idézésektől, arra - sok egyéb mellett - a szavatol is bizonyíték: "milyen megnyugtató az, hogy Imre úr van; szavatolja a dolgokat." -TR, 388. Az Ottlik-regényről - ha az előző példa nem lenne elég meggyőző - szó van a Termelési-regény egyik lapalji jegyzetében is: "Ne kendőzzük: Géza úr könyvére gondolt. >>Periódusonként elolvassa ő, hogy tudja "merre, hány centi." << TR, 429./

A megidézett szöveg - mint rendesen - kétféle lehet: vagy vers, vagy próza. Előfordul, hogy Esterházy versszöveget idéz, prózaként. Ilyen A szív segédigéi 56. lapján szereplő Pilinszky-idézet; eredeti tördelése:

Persze, persze, a feledés, az elmúlás -
de hol is hagytam abba?
mégis élek,
mégis nehéz, anya, mégis nehéz.

/Pilinszky: Mégis nehéz/

A regényben ez összefüggő, folyamatos szöveggént szerepel.
- A felismerhetőséget gyakran könnyíti a rím; a Függő lendületes szövegéből kiugrik, megakasztja azt például "a kardvirágok hegye véres, gyors pengéjük szemébe vág, miféle forrón ömlő vér ez? véres lesz tőle a világ" /FÜGGŐ, 30./ részlet, amely versszók nélkül, versszakba tördelve ugyancsak Pilinszky-vers /Kónikula/. - Gyakoribb egyébként az olyan idézet, amely eleve prózának vélhető: Kosztolányi-versidézetei például a költő későbbi pályaszakából valók, amikor már rímtelen, félhosszú verseket írt: például: "hosszú sűrénység, langyos-lusta combod, manás-meleg melled, tejízű csókokod," - a Függő szövegében két helyen is benne van /6, és 133./, eredetileg a Három szatíra című Kosztolányi vers középső darabjából való /Úriasszony/. De példa lehet a Függő "vershelyzetét" kölcsönző, és a regényben többször felbukkanó Hajnali részegség is. Pilinszky-idézetei közül néhány a költő drámáiból származik: "Nem értem ezt a madarat. Minden éjszaka verítékezik. A tolla minden reggel csomókban áll. Azt se tudom, milyen fajta madár. Se nem énekel, se nem ugrándozik. Megajándékozhatnék vele valakit, de ezt nem merem. Éppen ez az én bajom, hogy még ezt sem merem." - a KMP szövegében két ízben is megtalálható /másodszor tehát önidézetnek is vehetjük/, eredetileg a Gyerekek és katonák második képének első mondatai ezek a szavak. - Máskor Esterházy olyan kis versszegmmentumot idéz, hogy az igazából nem árulkodik önmaga vers- illetve prózavoltáról: "Unatkozom. Kérem a köpenyem." /FUHAROK, 37, egyébként Pilinszky: Sztavrogin elköszön. - Néha éppen az idézet hosszúsága árulkodik: a KMP egyik jelzőhalmozása /"Bátor, lehorgadó, bohém, családias, zord, bájos, hetyke, meghitt, kitartó, szeles, sötét, vidar, bölcs, izgága, csüggett, szilaj, tartózkodó, kandi, hű, cs podár, önérzetes, üngönyoló, egy élő,

személyes, örökké változó ember: ilyenek vagyunk? 148./ Kosztolányi nevezetes Ady-revíziójából való, ott történetesen Petőfi jesszi ennek, Ady rovására /aki "mindig csak a szomorú Válasz."/ Az eredeti szöveg minőségének átváltoztatása mindenesetre tudatos eljárás, talán ezért is beszél "torzított formáról" Esterházy.

Akad olyan szövegrészek, amely nemcsak kétszer, háromszor, hanem ennél is többször kerül idézésre. A Függő-ben szerepel először a következő rész: "kemény éjszaka borult fölé, ahogy most is, a szélseperte és szélcsiszolta égbolton tiszta csillagok ragyogtak, a egy villódzó távoli fény pillanatonként tovatűnő hamut kevert belé, a szellő fűszer és kő szagát hozta, néhány utcával arrébb, mintha egy autó siklanék hosszasan a nedves úttesten, elsuhan, és nyomában távolból jövő zavaros kiáltások türik meg a csendet, /.../ aztán teljes súlyával visszahull rá a csönd, mely égbolt és csillag" /FÜGGŐ, 183./ Az idézet két része közül a második a későbbi Esterházy-írásokban /Egy nehéz nap éjszakája - "Elenyészően csekély rosszhizeműség" - a Kis Magyar Pornográfia mindegyik fejezete, A mámor enyhe szabadsága - A szív segédigéi/ még kilenc alkalommal tér vissza, nyolc különféle alakban, sokszor az idézet első, hosszabbik részével együtt. A kilenc variációt az ige és a határozószó különböző alakváltozatai és a szöveg egy részének /-aztán teljes súlyával-/ elhagyása-hozzáadása eredményezi, és ez az idézési mód egymástól távolosó Esterházy-írásokat kapcsol össze. - Van egy másik, ennél kisebb terjedelmű idézet, Pilinszkytól: "a csend törekény és üres" /ősi vázlat/. Ez a sor öt helyen, öt különböző, egymástól ugyancsak távolosó írásban fordul elő /Függő - Fuvarosok - Sívó édesgető - A szabadság enyhe mámora - A szív segédigéi/ és vonja ezeket az írásokat egybe. A két példa nyomán azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy az Esterházy-írások együtvé tartozását nem annyira az időrendiség, a kronológia, mint inkább bizonyos idézet-körök határozzák meg. A művek megjelenésének egymásutánisága megállapítható ugyan, de ez valószínűleg nem fog meggyezni a művek írásának egymásutániságával. Az idézetek koncepciózussága, logikája, bizonyos jelenségek mecléte /például

az, hogy minden lényeges szerepet játszó elem feltűnik már a Függőben/ legalábbis egy előre eltervezett ciklusról árulkodik, s arról, hogy a Bevezetés... tervszerűen épül.

A szó szerinti idézések mellett említettük már a motivikus idézéseket. Ebből nagyon sok van Esterházynál. Legjobb példa talán a többször is előforduló jún.16., június 16^{dikán}, június 16-a, 6.16. stb. lehetne. Június tizenhatodika a Joyce-regény napja, az Ulysses cselekménye jórészt ezen a napon játszódik. A dátum gyakori említése, szerepeltetése a regényt idézi meg: nem szó szerint, hiszen ahol a dátum szerepel, éppen nincs Joyce-idézet, de felidézi mindazt a tudást, mindazokat a regényelméleti, esztétikai, regénytörténeti stb. élményeket, amit Joyce regénye ad /egy olyan mű, ami egyébként maga sem független önmagánál korábbi irodalmi műtől!/. A kapcsolat akkor is valós, ha történetesen Esterházy a Joyce által felkínált lehetőségekből egyikkel sem él: ez az összefüggés kimondatlanságában, potencialitásként is izgalmas. - - - Az Ulysses napját használó motivikus idézéshez hasonlóan, szó szerinti és motivikus idézés között, félúton, formailag az elsőhöz, szemantikailag a másikkal kapcsolódva állnak a több helyen is szereplő Ottlik-idézetek /Nap.Mb. és Ereklje? Piff./ Viszonylag kis szegmensek, funkcionálisan teljes szerepet töltenek be.

Vannak egyébként motivikus ünidézetek is. Leginkább az Esterházy által nagyon kedvelt szinonímabokrokra gondolhatunk. Példaként a Függő szinonímái a férfi nemiszervre /90-91./, illetve a KMP szinonímásora a női fenékre /173./ említhető. A sorok nemcsak önmagukban motivikus idézetek, de a két sor egymás mellé állítva is az.

Szó szerinti idézetet és motivikus idézetet kapcsol össze Esterházy egy helyen a Fuvarosokban. A szöveg vége felé szerepel a Két arckép. Brontë részlete, Pilinszkytől: "Terítetek. Ágyazatok. Rakjátok meg a kályhát. Éresszátok szabadon a kutyákat." A Pilinszky-vers szándékosan idézi az Emily Brontë-regény kulcsmotívumait: ezzel sikerül megteremtenie a

versben a jellegzetes Üvöltő szelek-világot. Esterházy Pilinszky-idézése ismét koncepció szerinti: abból a felismerésből ered, hogy a Fuharosok és az Üvöltő szelek világában nagyon sok közös vonás van. A Brontë-regényt szószerint nem idézi ugyan, a költés a Pilinszky-versen keresztül mégis erős: a Két arckép olyannyira sűrített, annyira emblematis, hogy képes összekötni az egymástól időben távol eső műveket.

Van aztán olyan hely is, ahol az idézés megemlézése öniromikus utalás alapjául szolgál. Ilyen az alábbi példa: "ő, K., egy idő múlva észrevette, hogy olyan dolgokról, amelyeket épp az imént hallott tőle először, a lány máris úgy beszél, mintha rég saját dolgai volnának, míg ő, K., ha történetesen megemlégett valamit, amit a lánytól hallott, gondosan idézte a szavait, vagy ügyelt arra, hogy egy-egy elidegenítő, kellő távolságot teremtő »ez a...« vagy »azok a...« mindig odakerüljön elébe, mintha attól félne, kisajátítja a másik dolgait,..."

Az idézetek és felhasználási módjuk tekintetében két Esterházy-írás számít összefoglalónak. Ezek közül az egyik, az En, a resignáció rovarja egyik részletében a Bevezetés... szereplőit, egy másik részletében a sorozat legfontosabb motívumait, címeit sorolja fel. Ez az összefoglalás - ha megmaradunk eddigi fogalmainknál - inkább motivikus. A szószerinti idézetek összefoglalása A szív segédigéi, jóllehet, ennek is van egy teljesen önálló, a többi kötettől-írástól független epikuma. /Ez a megállapítás, hogy a kötetek önmagukban is olvashatók, természetesen áll a sorozat többi darabjára is./ A szív segédigéi mégis lezáró írásnak tűnik, hiszen ebben a műben minden korábbi kötethez szövegszerűen visszanyúl azzal, hogy szószerint - némelyikből több ízben is - idéz. Van itt idézet a Fancsikó és Pintából /"Édesanyám ujjai csapatostul megindultak..." 6./, a Spionnovellából /"Nagyon szépen és vérszegényen ragadta meg az elmúlás finomságát..." 3./, több is a Termelési-regényből, és természetesen nagyon sok a fehér sorozatból.

Szép számmal tartalmaz a szöveg külső idézeteket is. A fő kútfő Peter Handke Vágy nélkül, boldogtalan című kisregénye. Utalt és utaló szinte soha máskor nem lesz ennyire egymáshoz közeli: nem csupán az idézetek nagy száma miatt, nem is egyszerűen a történet idézésének okán. Azért is, mert A szív segédigéinek főszövegét értelmező Előszó túlnyomórészt Handke-idézet, s a kapcsolat a két művet ismerők számára nyomatékosan kimondott.

Ezekből a még jócskán szaporítható példákban is látható talán, hogy az idézetek meglehetősen tág dimenziókat nyitnak a művek előtt. Nem szabad elfelejtkeznünk róla, hogy alkalmazásuk nem esetleges vagy véletlenszerű. Funkciójuk, szerepük van, általában is, konkrét helyzetükben is.

De mi történik akkor, ha - mivel minden egyes olvasás egyéni olvasat, az "egyéni szóhasználat" alkalmazása - az idézetek nagyobb része nem fejtődik fel a mű olvasója előtt: valóban hiányt szenved a mű értelmezhetőségi köre, "komplexitása" ?

A szó és a tett viszonyát - természetesen idézetként! - többször tárgyaló Esterházy erre a kérdésre is válaszol. A Hamvas Béla /kézirat/ nyomán az Esterházy-szövegekbe épülő gondolat szó és tett összefüggéséről nemcsak Esterházy ars poeticája, írói helyzetének felismerése, hanem utalás a mű leglényegesebb pontjára: a nyelvre. "Általában a szó mindig több, mint a tett" - hangzik el az Esti Kornélban, egy másik helyén pedig: "Ti, akik írtok, tudjátok, hogy minden a szavakon fordul meg, egy költemény jósága éppúgy, mint az ember sorsa." Esterházy nál is minden bizonnyal ez a felismerés a legfontosabb műalkotó elem, hiszen "hol lenne tere az ő szabadságának, ha nem a szók közt." /FÜGGŐ, 13./ Ugyanez a Mészöly Miklóst köszöntő írásban: "Az író a szóhoz ért. Szóismeret: ez az író; szóismerő..." A magyarázat is ezekből az idézetekből indul ki.

Két eset lehetséges: az olvasó felismeri az idézeteket: ekkor érvénybe lép mindaz, amit eddig elmondtunk. A másik

eset: nem ismeri fel őket. Ilyenkor az idézet automatikusan és jelzés nélkül az Esterházy-nyelv részévé válik. Ugyanez történik akkor is, ha az olvasó ugyan felismeri az idézetet, de annak semmiféle poétikai, retorikai, esztétikai, stilisztikai stb. jelentőséget nem tulajdonít, vagy nem képes tulajdonítani. Esterházy tehát az idézetekben csak a nyelvet használja, de annak semelyik más vonatkozását, lehetőségét, jellemzőjét, egyedül formáját: a szavakat. "Az idézet a műfaji hovatartozás, a stílus, a kor és a szerző tudatosítása híján szabályosan beépül az aktuális közleménybe, s hírértéke, jelentése most már az új poétikai struktúra függvényében értelmezendő."²¹ Még tovább mehetünk: ugyanez akkor is megtörténik, ha az idézetet felismerem, és értelmezem is: mert minden idézet egyben szöveg is, természetéből adódóan nyelv.

Esterházy - stílszerűen - ezt kétszer is idézetként fogalmazza meg. "A szövegben szó szerinti vagy torzított formában, többek közt, szó szerinti vagy torzított formák vannak." /A FOGADÓS... 51. és DAISY, 7./. Érdemes megjegyezni ezt a látszólag paradox szöveget: egyes pontjai az Esterházy-féle idézetpoétika leglényegesebb elemeit, szabályait fogalmazzák meg. Az idézet Esterházynál azt a szerepet tölti be, amit a modern epikában a történet-elmesélés: ha egy mű történetét elmesélem, ezzel többé-kevésbé értelmeztem is azt. Ha Esterházy Péter idézeteit - konkrét és általános helyzetükben egyaránt - felismerem, máris értelmeztem az Esterházy-szöveget. Ha felismerem, hogy az idézet hogyan is működik, akkor nemcsak azt ismertem fel, hogy a szöveg nyelv, hanem azt is, hogy a szöveg sajátosan teremtett nyelv, vagyis irodalom.

1984. július-augusztus, szeptember

Csuhai István

JEGYZETEK

- 1 BALASSA Péter: Méz és melancholia, avagy: az idézet esztétikája és etikája. Jelenkor, 1981/12. 1145-1150. o. - A következő cikkeket, kritikákat, tanulmányokat használtam még: THOMKA Beáta: Függő világok. Híd, 1981/45./ 7-8. 940-944. o.; JANKOVICS József: Bevezetés a Függő-be. Életünk, 1982/1. 91-96.o. KULCSÁR SZABÓ Ernő: "Nem az elveszett éden a lét". Tiszatáj, 1982/7. 61-64.o. ; BALASSA Péter: Egy regény mint gobelin. Új Symposium, 1982. /18.évf./ szeptember, 209.sz. 341-343. o.; BELADI Miklós: Az új érzékenység és az elbeszélés személyessége. in: Válaszútak, Bp., Szépirodalmi, 1983. 374-396. o.; KÖCZISZKY Éva: A hely, ahol vagyunk. Kortárs, 1983/8. 1311-1320. o.; SZÖRENYI László: Fuharok. Mozdó Világ, 1983/9. 102-103. o.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A kimondatlan költészet. Kortárs, 1984/1. 153-157. o.; BALASSA Péter: Az ősi rend. Jelenkor, 1984/1. 71-76.o.
- 2 OTTLIK Géza: Próza. Bp., Magvető, 1979. 266.o.
- 3 Nemcsak ez a példa, hanem az összes további szaporítható; az itt szereplő idézetek csupán jelzések.
- 4 Blaise PASCAL: Gondolatok. Az idézet a 22. és a 23. szakaszból való.
- 5 BALASSA Péter: Észjárás és forma. Mozdó Világ, 1980/5.65.o.
- 6 BALASSA Péter: Esterházy Péter. /ÉvTízEzHAtÁrhíd/ Mozdó Világ, 1981/5. 48.o.
- 7 "E heterogén irodalmi utalásrendszer azzal, hogy együvé rántja, a Függőbeli kis közösség köré, mellé állítja más prózai szövegek hőseit, versek beszélőit hangulataikat emezekével szöve át, megeleveníti őket, kirántja az eredeti mű zárt teréből. A Termelési-regényben játékosan emlegetett nyitott mű megteremtésére Esterházy ismét rendkívül fontos mintát kínált fel." THOMKA, i.m., 942.
- 8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Az ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve. in: HORVÁTH Iván és VERES András /szerk./: Ismétlődés a művészetben /OPUS Irodalomelméleti Tanulmányok 5./ Bp. Akadémiai, 1980. 77-159.o. - Ez a tanulmány segítette leginkább az Esterházy-idézetek irodalomelméleti helyének meghatározásában; az idézet innen: 78.o.
- 9 SZEGEDY-MASZÁK, i.m., /1980/ 110.o.
- 10 ANGYALOSI Gergely: Beütetés a kritikába. Mozdó Világ, 1981/ 11. 104.o.
- 11 Az idézet eredetére KULCSÁR SZABÓ Ernő hívja fel a figyelmet.
- 12 SZEGEDY-MASZÁK, 1980. 106.o.

- 13 BÉLÁDI, i.m., 385.o.
- 14 JANKOVICS, i.m., 95.o.
- 15 KULCSÁR SZABÓ E., i.m., 62.o.
- 16 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Múltat átrendező jelen. /Hozzászólás a Regény és kritika c. vitához/ Kortárs, 1984/2. 324.o.
- 17 KOCZISZKY, i.m., 132o.o. - Megjegyzendő, hogy az idézetek szerepéről, értelmezéséről írt cikkek, tanulmányok többnyire csupán a Függő ismeretében születtek.
- 18 JANKOVICS, 1982. 94.o.
- 19 Az érdekesség kedvéért idemásolom a szöveget:
E.P.: Bevezetés a kis, szép, magyar irodalomba
- Őnparódia -

<szövegromlás>

A fenti szövegben szó szerint vagy torzított formában többek között Bethlen Miklós-, Ludwig Wittgenstein-, Pietro Aretino-, Bibó István-, Sárosi Gyula-, Friedrich Nietzsche-, Nádas Péter-, Haragos Árpád-, Förster Aurél-, Jeney Zoltán-, Ronald Reagan-, Jorge Luis Borges-, John F. Kennedy, <öncenzúra> -, Kovács Sándor Iván-, Bojtár Endre-, Lakatos István-, Laczkó Géza-, Robert Musil-, Witold Gombrowicz -, Hamvas Béla /kézirat/ -, Fogarassy Miklós-, Kassák Lajos-, Friedrich Hölderlin-, Szép Ernő-, Alekszandr Puskin-, Albert Camus-, Madame Lafayette-, Mészöly Miklós-, Johann Wolfgang Goethe-, Biblia-, Tandori Dezső-, Ipolyi Arnold-, Karl Jaspers-, Gosztonyi Péter-, Pilinszky János-, Széchenyi István-, Ottlik Géza-, Daniel Defoe-, Gergely Sándor-, Füst Milán-, Karinthy Frigyes-, Szász Béla-, Jean Paul Sartre-, Sándor György-, Joseph Ratzinger-, Bercsényi Miklós-, H.C.Artmann-, Varga Katalin-, Ferdinand Celine-, Shere Hite-, Illyés Gyula-, Komár László-, Gertrude Stein-, Babits Mihály-, Vasadi Péter-, Megyik János-, Móricz Zsigmond-, James Joyce-, Kemény Zsigmond-, Ravasz László-, Apór Péter-, Kormos István-, Jovánovics György-, Vsevolod Ivanov-, Balassa Péter-, Branyó István-, Kosztolányi Dezső-, Végel László-, Immanuel Kant-, Iszaak Babel-, Bötvös József-, Jelenits István-, Rainer Maria Rilke-, Nagy László-, Szekfű Gyula-, Németh László-, Gustave Flaubert-, Kiss Anna-, José Ortega y Gasset-, József Attila-, Krasznahorkai László-, Akutagava Rjunoszuke-, John Cage-, Lengyel Péter-, Zalán Tibor-, Thomas Brasch-, Kemenes Géfin László-, Paul Celan-, Szophoklész-idézetek vannak.

Ez a névsor elég terjedelmes; hogy mégsem a Bevezetés... idézetlistája, arra talán Thomas Bernhard hiánya a legjellemzőbb, akit a Függőben többször is idéz szószerint, és akinek a mészégető c., függőbeszédben írt regénye kölcsönzött Bsterházynak.

- 20 A köztük lévő kapcsolatot, továbbá egy Chamisso-utalást példamutató alaposággal elemez KOCZISZKY Éva. /i.m., 1314 skk./
- 21 KULCSÁR SZABÓ, i.m., 62.o.